

TOM DAEMS^a

The Order of Victimhood: Violence, Hierarchy and Building Peace in Northern Ireland

JANKOWITZ, S.E. (2018). *The Order of Victimhood: Violence, Hierarchy and Building Peace in Northern Ireland*. Palgrave Macmillan, 218p.

Panopticon, 41 (6), 576-582
© 2020 Maklu | ISSN 0771-1409 | November 2020

^a Hoogleraar, Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), KU Leuven (corresp.: tom.daems@kuleuven.be)

In 1972 publiceerde de Amerikaanse criminoloog Richard QUINNEY een kort artikel met als titel: 'Who is the victim?' Op de eerste pagina schreef hij het volgende: 'A victim cannot be taken for granted ...although anyone or anything can be party to events, how we characterize these persons, collectivities, or properties is a matter of imagination ...our conceptions of victims and victimization are optional, discretionary, and by no means innately given' (QUINNEY, 1972: 314). Op het eerste zicht liep zijn pleidooi sterk gelijk aan wat Howard BECKER en andere aanhangers van het *labelling*-perspectief pakweg een decennium eerder stelden over deviantie (*cf* 'deviance is not a quality of the act'): met zijn betoog over het niet-vanzelfsprekende van het slachtoffer zette QUINNEY de deur open voor de studie van definiërings- en benoemingsprocessen. Maar bij nader inzien valt toch ook een belangrijk verschilpunt op: QUINNEY benaderde het slachtoffervraagstuk vooral vanuit een conflictperspectief; hij had het over de 'rhetoric of victimization' als 'one more weapon the ruling class uses to justify and perpetuate its own existence' (QUINNEY, 1972: 315-316).

Je hoeft QUINNEY niet bij te treden in zijn stelling dat slachtoffers gebruikt en misbruikt worden 'as a defense of the social order' om het belangwekkende van zijn essay te waarderen: wie of wat we als slachtoffer benoemen en hoe we vervolgens met die slachtoffers omgaan, geeft ons inzicht in wie we zijn. Zoals QUINNEY (1972: 321) schreef: 'Our own character is indicated by the kinds of persons that we single out as being the victims of crime'. Daarmee trok QUINNEY volop de kaart van een sociologische benadering van het slachtoffervraagstuk. Langzamerhand zou een dergelijke benadering ook doordringen en zich verder ontwikkelen binnen de criminologie. Dit betekende een verrijking en welgekomen aanvulling t.o.v. een eerder praktijkgerichte victimologie, die haar pijlen vooral richt op het in kaart brengen van slachtofferschap (met behulp van zogenaamde 'victim surveys') en in sterke mate aanstuurt op 'actie' (FATTAH, 1980), d.w.z. de uitwerking van gepaste opvang en hulpverlening en een versterking van de rechtspositie van slachtoffers van criminaliteit (DAEMS, 2007; 2019).

Die belangstelling voor een sociologische kijk op slachtofferschap beperkt zich niet tot de studie van slachtoffers in min of meer stabiele samenlevingen: we zien dit ook terugkeren in studies over samenlevingen die verscheurd worden door bloederige conflicten en worstelen met een lastig en pijnlijk verleden. Luc HUYSE (2003: 64) belicht hoe in dergelijke samenlevingen een bittere strijd kan losbarsten om erkenning en materiële goederen, zoals compensatie, of symbolische goederen, zoals monumenten of herinneringsmomenten. De harde economische realiteit van schaarste komt hier meedogenloos om de hoek piepen: de schijnwerpers kunnen nooit (even fel) op elk slachtoffer of elke groep van slachtoffers gericht staan. Welke slachtoffers krijgen of verdienen dan het meeste licht? Dat is geen onschuldige vraag. Zoals Kieran McEvoy en Kirsten McCONNACHIE (2012: 532) in dat verband schrijven: ‘...the “innocent” victim is placed at the apex of a hierarchy of victimhood and becomes a symbol around which contested notions of past violence and suffering are constructed and reproduced’. Kortom, de vraag van QUINNEY (‘wie is het slachtoffer?’) kan uitmonden in rivaliteit onder slachtoffers en voorwerp worden van een macabere machtsstrijd, net omdat er ook fel begeerde voordelen op symbolisch en materieel vlak – zoals HUYSE aanstipt – te rapen vallen.

De studie van Sarah JANKOWITZ schrijft zich in binnen die aandacht voor constructieprocessen en hoe deze zich verhouden tot groepsidentiteiten. In *The Order of Victimhood* buigt zij zich over het conflict in Noord-Ierland. JANKOWITZ onderzoekt welke rol de betekenis van slachtofferschap speelt in het Noord-Ierse conflict en in de relaties tussen de betrokken groepen. De aanleiding voor het conflict in Noord-Ierland gaat bijna een eeuw terug. In 1921 werd het eiland in twee stukken verdeeld, waardoor binnen de grenzen van Noord-Ierland een protestantse meerderheid ontstond. Einde jaren zestig lopen de spanningen hoog op wanneer binnen de katholieke minderheid de onvrede over discriminatie aanzwelt. Het geeft aanleiding tot protesten die hardhandig onderdrukt worden, met hulp van het Britse leger, en gaat gepaard met heel wat bloedvergieten. De menselijke ravage is wellicht het meest in het oog springend op 30 januari 1972 wanneer 14 dodelijke slachtoffers te betreuren vielen. Die tragische gebeurtenissen zouden de geschiedenis in gaan als *Bloody Sunday*. Ettelijke jaren later brandde U2 ze vakkundig op het trommelvlies. Doorgaans wordt naar deze periode verwezen als *The Troubles*: lange jaren van spanningen, segregatie en geweld langs beide zijden (met naar schatting zo’n 3500 tot 4000 dodelijke slachtoffers over een periode van circa drie decennia). Die donkere periode werd in 1998 afgesloten met het zogenaamde Goede Vrijdagakkoord.

Maar, zo merkt JANKOWITZ op, het akkoord van 1998 liet een aantal zaken, waarover geen overeenstemming mogelijk bleek, onaangeroerd, o.m. de heikele vraag hoe omgaan met het pijnlijke verleden en de impact van het conflict op individuen, gemeenschappen en de samenleving in zijn geheel (p. 8). Na 1998 zouden slachtoffers zelf meer op de voorgrond treden: ‘...victims became a new locus of political intractability’ (p. 10). Wie zijn de ‘echte’ slachtoffers van het Noord-Ierse conflict? Daarover bestaat heel wat onenigheid en dat blijft niet zonder gevolgen voor de verdere afwikkeling van het Noord-Ierse conflict. Het is tegen die achtergrond dat JANKOWITZ het onderzoek uitvoerde waarover ze verslag uitbrengt in dit boek. Het betreft een kwalitatieve studie op basis van literatuuronderzoek, 26 interviews en talloze informele uitwisselingen. De dataverzameling vond plaats in de periode 2012-2015. In die periode was JANKOWITZ ook werkzaam bij de organisatie *Healing Through Remembering* (Belfast), aanvankelijk als vrijwilliger, later als projectcoördinator.

In hoofdstuk twee situeert JANKOWITZ haar onderzoek binnen de vakliteratuur over de moeilijkheden die gepaard gaan met transities, zoals de zoektocht naar waarheid en erkenning.

Dit lastig proces – ze verwijst hier ook naar *transitional justice* – wordt extra bemoeilijkt wanneer er onenigheid bestaat over wie de slachtoffers zijn en wanneer beschuldigingen en verwijten heen en weer worden geslingerd. Haar onderzoek besteedt in het bijzonder aandacht aan ‘societal reconciliation’, waarbij relaties tussen groepen, groepsidentiteiten en collectieve ervaringen centraal staan. Doel hierbij is om relaties tussen groepen te transformeren van antagonistische *zero-sum* verhoudingen naar nieuwsoortige relaties waarbij vertrouwen en wederzijdse verantwoordelijkheid voorop komen te staan. JANKOWITZ maakt hierbij een onderscheid tussen ‘thinner’ en ‘thicker’ fasen in een dergelijke proces, waarbij geëvolueerd kan worden van ‘negatieve veiligheid’ (geweldloos samenleven) naar vormen van samenleven waar ruimte is voor het herdenken en hervormen van relaties en identiteiten. Slachtoffers spelen hierbij een complexe rol. Herstel of genoegdoening zal niet altijd mogelijk zijn waardoor het intomen van verwachtingen een belangrijke opgave wordt. Slachtoffers worden (of voelen zich) soms gebruikt of ondergeschikt aan processen gericht op verzoening. Individuele noden of gevoelens van wrok kunnen op gespannen voet staan met sociale noden: slachtoffers worden dan eerder aanzien als destabiliserende actoren die integratie en rust binnen het pacificatieproces kunnen verstoren.

In hoofdstuk drie staat JANKOWITZ stil bij opvattingen over slachtoffers – in het bijzonder de sociale constructie van ‘ideale slachtoffers’ en hoe dit samenhangt met vraagstukken van verantwoordelijkheid. Hier bespreekt ze thema’s die herkenbaar zijn voor lezers die vertrouwd zijn met de victimologische literatuur. JANKOWITZ zoekt aansluiting bij benaderingen die slachtofferschap bekijken vanuit interactionistisch perspectief. Een dergelijke sociaal-constructivistische lens, zo schrijft ze, ‘...helps to articulate the processes and implications of acquiring victim status, and how beliefs about victims interact with and inform the world around us. ...Encountering victimhood as socially constructed enables an analysis of the wider socio-structural processes which define the “victim”, who has the power to do the defining and how the label of victim produces certain realities, beliefs, and knowledge’ (p. 70-71). Ze verwijst hier ook naar de notie van het ‘ideale slachtoffer’ van de Noorse criminoloog Nils CHRISTIE (1986): ideale slachtoffers zijn kwetsbaar, onschuldig, hulpeloos en rechtschapen en de bron van het leed, een ‘duivelse dader’, staat helder voor ogen. In een dergelijke binaire wereld verschijnen slachtoffers en daders als onwrikbare, exclusieve categorieën. Dit slachtofferbeeld doet de realiteit echter geweld aan. JANKOWITZ vraagt daarom aandacht voor ‘complexe slachtoffers’, een term die ze ontleent aan Erica BOURIS (2007): het gaat dan om allerhande ervaringen die niet beantwoorden aan het ideale slachtofferbeeld en vormen van lijden die om uiteenlopende redenen onzichtbaar blijven. Er is ook heel wat overlap tussen slachtoffers en daders, zo merkt ze op, en verantwoordelijkheid komt in diverse vormen (individueel of collectief) en gradaties. Maar, zo voegt JANKOWITZ toe, wijzen op de complexiteit van het slachtofferbegrip in postconflictsituaties mag niet leiden tot relativisme. Het mag geen alibi zijn om – onder het mom dat iedereen boter op het hoofd heeft – een passieve houding aan te nemen.

In hoofdstuk vier bestudeert JANKOWITZ hoe constructies van ideale slachtoffers aan bod komen in inter-groep processen, waarbij conflicterende, exclusieve opvattingen over slachtofferschap en verantwoordelijkheid ontstaan en bevestigd worden. Het zorgt voor meer geweld en bemoeilijkt pacificering. Hier zien we vooral hoe het slachtofferlabel geïnstrumentaliseerd wordt. JANKOWITZ introduceert hier het zogenaamde ‘victim-perpetrator paradigm’: ‘an interpretive lens groups use to achieve a positive social identity by portraying their own members collectively as “the victims” and employing ethnocentric intergroup processes to project upon relevant out-groups’ negative, malicious motivations as “the perpetrators” who are collectively responsible for in-group victimisation’ (p. 106). Groepen die de slachtof-

ferstatus opeisen, creëren een gunstig zelfbeeld en zetten dit diametraal af tegenover het negatieve beeld van de anderen. Eigen verantwoordelijkheid wordt daarbij vaak ontkend terwijl het eigen geweld naar de ander toe gerechtvaardigd wordt als zelfverdediging of legitiem geweld, in reactie op het eigen slachtofferschap.

In hoofdstukken vijf en zes komt JANKOWITZ vervolgens tot de kern van haar studie, waar ook naar verwezen wordt in de titel van het boek: het 'ordenen' van slachtoffers, waarbij de ene (groep) hoger of lager wordt geplaatst in de hiërarchie dan de ander. JANKOWITZ identificeert vier types van hiërarchieën: (1) 'morele hiërarchieën' (hier gebeurt ordening op basis van de mate van (on)schuld en het gebruik of afwijzen van geweld); (2) 'hiërarchieën van aandacht' (ordenen vindt plaats op basis van slachtofferervaringen die meer politieke en mediatieke aandacht trekken dan andere en gemakkelijker toegang tot hulpmiddelen krijgen of sneller dan andere onderzocht worden); (3) 'pragmatische hiërarchieën' (hier betreft het pogingen om op objectieve wijze de ernst van aangerichte schade en leed in kaart te brengen om op die manier – door prioriteitstelling – een ordening te maken); en (4) 'inter-groep hiërarchieën' (hiërarchieën die verband houden met de processen die werkzaam zijn middels het 'victim-perpetrator paradigm', waarbij de ene groep de eigen slachtofferervaringen hoger op de ladder plaatst dan die van de andere, en vice versa). Of anders geformuleerd, de 'echte' slachtoffers, zij die bovenaan de rangorde gesitueerd worden, zijn, afhankelijk van het type hiërarchie dat werkzaam is: (1) slachtoffers die geheel onschuldig zijn en geweld afzweren; (2) slachtoffers wiens ervaringen het meeste aandacht krijgen in de media en op het politieke toneel; (3) slachtoffers die objectief beschouwd het meeste schade of leed werd berokkend; en (4) slachtoffers die vanuit de logica inherent aan het 'victim-perpetrator paradigm', zichzelf vanuit een antagonistische groepsdynamiek als de enige 'echte' slachtoffers zien.

Hoe kijkt JANKOWITZ aan tegen dergelijke hiërarchieën en hun rol bij het continueren, intensifiëren dan wel ontladen van conflicten? Morele hiërarchieën hebben als zwakte dat ze de 'grijze zones' van menselijke ervaringen niet vatten: ze staan op gespannen voet met het 'complexe slachtofferschap'. De morele status van slachtoffers, die hier niet bevraagd wordt, kan daarenboven leiden tot het rechtvaardigen van geweld tegen 'legitieme doelwitten'. De hiërarchieën van aandacht kunnen conflicten tussen groepen versterken: de vaststelling of indruk dat de ander meer aandacht of steun krijgt, kan aanleiding geven tot afgunst en verwijten van misplaatst favoritisme. Pragmatische hiërarchieën pogen om op objectieve wijze de ernst van het slachtofferschap in kaart te brengen: aandacht en ondersteuning gaan in dat geval prioritair naar diegenen die er het meeste nood aan hebben. Vanuit een perspectief van verzoening en vreedzame transitie lijken dergelijke pragmatische hiërarchieën verdedigbaar. Dit ligt anders bij de inter-groep hiërarchieën: deze zijn er vooral op gericht om narratieven te ontwikkelen die de eigen groepsidentiteit dienen. Vanuit een dergelijke exclusieve benadering verschijnen enkel de eigen groepsleden als slachtoffer.

Wat is de impact van dergelijke hiërarchieën op vredesopbouw en verzoening in Noord-Ierland? Het zal intussen wel duidelijk zijn dat bepaalde hiërarchieën (JANKOWITZ denkt dan aan de morele, aandachts- en inter-groep hiërarchieën) een obstakel kunnen vormen doordat ze tegenstellingen versterken en de dialoog belasten of onmogelijk maken. Ze bemoeilijken in het bijzonder het herformuleren van identiteiten: *Constructive, sustainable relationships between former adversaries are a defining feature of reconciliation, and require negotiation of identities which are predicated on the negation of the goals and legitimacy of the "other"* (p. 156). Dit wordt nog extra bemoeilijkt door het sterk gepolitiseerde debat over *The Troubles*. JANKOWITZ heeft het over het politiek gebruik van de slachtofferhiërarchieën: *'...the appropriation of hierarchies, division, and exclusion for party political purposes can be*

traced in precise ways in Northern Ireland, namely, to consolidate political power and to mobilise victims and victimhood for political ends' (p. 165). Tegen die achtergrond zal het de lezer wellicht niet verbazen dat JANKOWITZ in het slothoofdstuk pleit voor 'thicker reconciliation': 'I ...argue for a more complex approach to victimhood which fractures the image of the ideal victim opposite the wholly guilty perpetrator and produces a more nuanced discourse of harm and responsibility which more accurately reflects the realities of human experience' (p. 185).

Wat brengt de studie van JANKOWITZ ons bij: waarom moeten we dit boek lezen? Het onderwerp van *The Order of Victimhood* op zich is niet vernieuwend: over strijdende slachtoffers en de bedoelde en onbedoelde gevolgen van slachtofferhiërarchieën is er de afgelopen decennia al wel wat inkt gevloeid. In een reeks scherpe essays en opiniebijdragen bracht Ian BURUMA bijvoorbeeld het bikkelen om slachtofferstatus in verband met de zoektocht naar identiteit. In 1994 schreef hij hierover het volgende in *The Independent*: 'As Jews, Koreans, Chinese, and increasingly African-Americans, too, become secular, bourgeois suburban all-Americans, memories of victimhood – and maybe the odd bit of slang and a few native dishes – are all they have left to make them feel special. And since the Jews, for obvious reasons are the champions of victimhood, some of the other groups feel left out. Victimhood is seen as a sign of power' (BURUMA, 1994). De titel van de Nederlandstalige versie (gepubliceerd in *Trouw*) van een essay dat in 1999 verscheen in *The New York Review of Books* ('The Joys and Perils of Victimhood', BURUMA, 1999a) kreeg de in dit verband toepasselijke titel: 'De Olympische Spelen van het lijden' (BURUMA, 1999b). In een kritisch stuk in *The Guardian* ('Competing for victimhood') gewijd aan de zin en onzin van een speciale dag ter herinnering van de Holocaust, schreef hij dan weer het volgende: 'Soon the world will be reduced to soulful communities competing for victimhood. It is a fruitless contest in which Jews would have few rivals, but not all Jews would wish to take part. That is why I am against Holocaust Day. By all means, let us remember, but without enlisting the dead to feed our own spiritual yearnings' (BURUMA, 2002).

Die aandacht voor strijd en identiteit beperkt zich echter niet tot dergelijke kritieken op de zogenaamde (Amerikaanse) 'slachtoffercultuur' of kanttekeningen bij de schaduwzijden van *identity politics*. Zo beschreef Jean-Michel CHAUMONT (1997) in eigen land in zijn boek *La concurrence des victimes* hoe pogingen om de Holocaust tot een unieke gebeurtenis in de mensengeschiedenis te maken, aanleiding gaven tot allerhande bittere conflicten met andere groepen van slachtoffers die ook door de hel waren gegaan (zie ook CHAUMONT, 2000). Die studie ging niet onopgemerkt voorbij, zoals CHAUMONT recent nog opmerkte in een lezenswaardige terugblik, twintig jaar na het verschijnen van zijn boek (CHAUMONT, 2019; spijtig genoeg ontbreekt CHAUMONT in de uitgebreide bibliografie van JANKOWITZ). In Nederland had Jolande WITHUIS (2002) het ook al over een 'hiërarchie van leed' in haar boek *Erkenning*, dat handelt over de verwerking van de Tweede Wereldoorlog bij onze noorderburen.

Wat voegt JANKOWITZ dan nog toe? Ik zou drie redenen willen aanstippen waarom haar boek het lezen waard is. Ten eerste, de koppeling die ze legt tussen de victimologische literatuur in ruime zin enerzijds, en onderzoek in het domein van *transitional justice* anderzijds, blijkt toch wel vruchtbaar. Zeker voor lezers die zich doorgaans niet onderdompelen in de *transitional justice* literatuur (waartoe ik mezelf reken) is het boeiend om vaststellen dat er heel wat literatuur is die zich net buigt over dat specifieke aspect van het slachtoffervraagstuk dat JANKOWITZ centraal stelt in *The Order of Victimhood*, namelijk wedijver en slachtofferhiërarchie. Ten tweede, haar verfijning naar vier types van slachtofferhiërarchie is nuttig en nodigt uit tot nuancering. Hiërarchieën en slachtoffercompetitie kunnen heel wat nefaste gevolgen hebben, en dit beperkt zich niet tot de nasleep van grootscheepse, diepgewortelde conflicten, zoals JANKOWITZ illustreert voor Noord-Ierland: ook in uitgesproken reacties op on-

verwachte uitingen van geweld zien we dat terugkeren. Een mooi voorbeeld uit het recente verleden zijn de stille marsen in eigen land: dergelijke optochten, die vaak vele duizenden mensen op de been brengen en op heel wat media-aandacht kunnen rekenen, zetten bepaalde slachtoffers in de kijker. Andere slachtoffers (of hun nabestaanden) die geen of weinig aandacht krijgen, durven wel eens verbitterd of rancuneus te reageren wanneer ze hiermee worden geconfronteerd. Dergelijke marsen zijn in die gevallen niet enkel uitingen van solidariteit, maar ook splijtzwammen die tweedracht zaaien: waarom Joe wel en Talitha of Mohamed niet? (DAEMS, 2006). Indien we de typologie van JANKOWITZ toepassen op deze marsen, dan hebben we hier te maken met 'hiërarchieën van aandacht': slachtoffers van zinloos geweld worden op het voetstuk geheven door massale mobilisering en massamedia. Maar, zoals JANKOWITZ aanstipt, dit betekent niet dat elke vorm van ordening meteen terzijde hoeft geschoven te worden. Het voordeel van haar vierkoppige typologie is dat deze toelaat om te differentiëren en te nuanceren. Het concept van een pragmatische hiërarchie is hier zinvol. Middelen zijn beperkt en keuzes dringen zich op: pogingen om op objectieve gronden schade in kaart te brengen en op basis hiervan te bepalen wie het hardst getroffen is en dus prioritair hulp en ondersteuning nodig heeft, lijken dan verdedigbaar. Ten derde, de studie van JANKOWITZ draagt ook bij aan het verder doorprikken van het passieve 'ideale' slachtofferbeeld. *The Order of Victimhood* knoopt op die manier ook aan bij de originele missie van de victimologie, maar dan op een gans andere manier. De victimologische pioniers – VON HENTIG, WOLFGANG, AMIR, FATTAH – hadden vooral aandacht voor de actieve bijdrage van slachtoffers bij het ontstaan van slachtofferschap, de zogenaamde victimogenese. WOLFGANG introduceerde hiertoe het begrip *victim precipitation*. JANKOWITZ en anderen verleggen nu die aandacht naar de *reacties* op slachtofferschap en geven daarmee een victimologische draai aan de bekende uitspraak van deviantiesocioloog Edwin LEMERT ('...older sociology tended to rest heavily upon the idea that deviance leads to social control. I have come to believe that the reverse idea, i.e. social control leads to deviance, is equally tenable and the potentially richer premise for studying deviance in modern society' (LEMERT, 1967: v)). Leidt slachtofferschap tot compassie, hulp, media-aandacht, beleid enzovoort – of is het eerder omgekeerd? De *reacties* (of het gebrek daaraan) komen daarmee in het vizier van de victimologie: doorheen processen van (zelf)definiëring, *labelling* en de strijd om materiële en symbolische goederen ontstaan slachtoffers, waardoor ook de victimogenese in een gans ander daglicht komt te staan.

REFERENTIES

- BOURIS, E. (2007). *Complex Political Victims*. Kumarian Press.
- CHRISTIE, N. (1986). The Ideal Victim. In E.A. FATTAH (Ed.), *From Crime Policy to Victim Policy: Reorienting the Justice System* (pp. 17–30). Macmillan Press.
- FATTAH, E. (1980). Victimologie: tendances récentes. *Victimologie*, 13(1), 6-36.
- HUYSE, L. (2003). 'Victims'. In D. BLOOMFIELD, T. BARNES & L. HUYSE (Eds.), *Reconciliation after violent conflict: A Handbook* (pp. 54-66). International Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- DAEMS, T. (2006). Marsen die tweedracht zaaien. *De Standaard*, 26 mei.
- DAEMS, T. (2007). Een sociologische verkenning van victimisering. *Panopticon*, 28(1), 30-45.
- DAEMS, T. (2019). De Vreemdeling van Albert Camus en de emancipatie van het slachtoffer. In B. VAN STOKKOM (Ed.), *Genoegdoening en redelijkheid: over de grenzen van slachtofferemancipatie* (pp. 29-45). Boom Criminologie.
- BURUMA, I. (1994). Passport to the suffering club. *The Independent*. 3 juli.
- BURUMA, I. (1999a). Joys and Perils of Victimhood. *New York Review of Books*, 8 april.
- BURUMA, I. (1999b). De Olympische Spelen van het lijden. *Trouw*, 16 januari.
- BURUMA, I. (2002). Competing for victimhood. *The Guardian*, 29 januari.

- CHAUMONT, J.-M. (1997). *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. La Découverte.
- CHAUMONT, J.-M. (2000). Du culte des héros à la concurrence des victimes. *Criminologie*, 33(1), 167-183.
- CHAUMONT, J.-M. (2019). La concurrence des victimes. 20 ans plus tard. *Testimony Between History and Memory*, 129, 49-57.
- LEMERT, E.M. (1967). *Human deviance, social problems and social control*. Prentice-Hall.
- McEVOY, K., & McCONNACHIE, K. (2012). Victimology in transitional justice: Victimhood, innocence and hierarchy. *European Journal of Criminology*, 9(5), 527-538.
- QUINNEY, R. (1972). Who is the victim? *Criminology*, 314-323.
- WITHUIS, J. (2002). *Erkenning: Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. De Bezige Bij.